

Христина Макович

ДАЛЕКТНІ ФОНЕТИЧНІ РИСИ В МОВІ РУКОПИСНИХ УЧИТЕЛЬНИХ ЄВАНГЕЛІЙ XVI–XVII ст.

Проаналізовано діалектні фонетичні риси, виявлені в одинадцятьох списках українських рукописних учительних Євангелій XVI–XVII ст., вказано на існування відповідних фонетичних явищ у сучасних західноукраїнських говірках. На підставі виявлених діалектних особливостей зроблено спробу локалізувати деякі рукописи.

Ключові слова: історична діалектологія, діалектна фонетика, учительні Євангелія.

Учительні Євангелія (далі УЄ) – це збірники проповідей на недільні та святкові дні протягом року, що містять повчання та тлумачення відповідного уривка євангельських читань. В Україні існувала довга традиція переписування й використання творів цього жанру – УЄ, перекладені церковнослов'янською мовою, побутували на українських землях приблизно з XIV ст. Наприкінці XVI ст. в Україні з'явилася нова модифікація жанру УЄ – винятково рукописні тексти, написані книжною українською мовою з великою часткою народнорозмовної, стиль їх викладу був простим і доступним для пересічного слухача або читача. Найчастіше їх появу пов'язують з новими ідейними течіями та суспільними перетвореннями, що відбулися в цей період. Цінність та унікальність популярних УЄ полягає насамперед у тому, що вони були одними з перших перекладів Біблії українською мовою. В УЄ живомовні елементи виступають послідовно, тому мова їх, безумовно, українська, проте в них є певна частка церковнослов'янських та полонізмів, хоч обсяг цих елементів варіюється залежно від списку. Окрім того, тексти УЄ цікаві тим, що містять чимало рис місцевих говірок, тому вони є важливими джерелами для історико-діалектологічних досліджень.

УЄ побутували здебільшого на західних теренах України. Більшість їх списків потрапила до книгозбірень з церков Галичини та Закарпаття, тому вони переважно виявляють риси західноукраїнського говіркового мовлення, а особливо часто – карпатські діалектизми. Щоправда, кількість таких елементів неоднакова у різних текстах, деякі з них дуже близько стоять саме до діалектного мовлення, а деякі, навпаки, тяжіють до книжної мови, але все одно містять діалектизми, які не мають регулярного характеру.

УЄ як пам'ятки народної мови часто потрапляли в поле зору українських мовознавців. Зацікавлення цими текстами помітне з XIX ст. (Я. Головацький). На діалектне підґрунтя мови УЄ звертали увагу практично всі їхні дослідники. УЄ неодноразово ставали джерелами для праць з історичної діалектології [14]. А. Деже приділив значну увагу Нягівському УЄ, яке він вважав пам'яткою “старого східнозакарпатського говору” [6]. Нечисленними є монографічні дослідження окремих списків чи такі, що присвячені УЄ як жанру [5; 17]. Переважно для опису мови УЄ вчені брали до уваги матеріали кількох списків, рідко розглядаючи більшу їх кількість. На сьогодні немає публікацій, що висвітлювали б діалектне підґрунтя мови значної кількості текстів УЄ. Тому актуальним є вивчення масиву цих пам'яток, які в сукупності виявляють західноукраїнські діалектні риси, проте можуть містити локальні відмінності залежно від місця постання того чи іншого списку.

Розглянемо 11 списків УЄ, що зберігаються у Відділі рукописів ЛНБ ім. В. Стефаника, беручи до уваги тексти значного обсягу (понад 200 аркушів), у яких можна простежити послідовність вияву певних фонетичних особливостей, припускаючи їх належність до діалектного мовлення. Зосередимо увагу на виявах говіркових рис у системі вокалізму.

Рефлекси [o] в новозакритому складі. У текстах УЄ на місці *o* переважно виступає літера *у*.

Хоча кількість відхилень від традиційного правопису, як правило, невелика, проте у деяких списках їх порівняно багато (IX, XI): не потреба нам в тоум занедбати (126a) (I); корабль поружнії (119a) (II); сул землі засмердитьс (113б); возми лоужко своє (131a) (IX) та ін. Пам'ятки української мови виявляють написання літери *у* на місці [o] в цій позиції з XIII ст., вони частішають із сер. XIV ст. у грамотах із західних регіонів України [18, с. 407]. Приблизно з сер. XVI ст. такі написання виявлені в текстах із різних українських земель – Крехівському Апостолі, Пересопницькому Євангелії, актових книгах та ін. Зважаючи на частоту таких написань, можна припускати, що вони відбивають живу вимову, проте звук, який вони позначають, не обов'язково був тотожний з [y], а міг мати свої артикуляційні особливості (можливо, був менш огублений, про що може свідчити довільність написань з *o* та *у* (і водночас – чітке усвідомлення писарями етимології) [18, с. 561]. Загалом відображений у писемних текстах монофтонг [y] (чи подібний до нього звук) вважають проміжною стадією, що передувала постанню в цій позиції звука [i] [8,

с. 93]. Численні написання з у виявлені і в інших пам'ятках з Карпатського регіону – лемківських [11, с. 86] та закарпатських грамотах, рукописних збірниках (Сокирницькому, Торунському та ін.), у Нягівському та інших УЄ; їх зазвичай трактують як живомовну особливість, таким чином виявлену на письмі [4, с. 175]. Хоч ця риса була притаманна на ту добу не лише текстам із Карпат, проте до таких висновків учених спонукає сучасна діалектна ситуація. На території побутування карпатських говірок звук [у] на місці [о] в новозакритому складі має значне поширення [2, с. 209, 224; 7, с. 178], його зберігають закарпатські та лемківські говірки [1, № 51–53; 19, с. 34].

Яскраве діалектне забарвлення мають написання у в префіксах *во-*: не вшєлакый тот вуйдет в црство њбноє (906) (IX); *по-*, рідше *до-*, *про-*: доуити црства њбнаго (111а) (I); и пушов ем и оумьлемса (9а), пругравъ (167а), ци дуждешъ (1166) та ін. (XI); възми отроча и мтръ Єго. и пуди въ землю ильскуж (189а) (II). Відзначимо ще у займеннику *він* (без протези): а оун тогда недужъ и оустати (36а) (XI). Інколи у префіксі *ωт-* з'являється протетичний [в] і префікс набуває вигляду *вуд-*. Це спостерігаємо у двох списках: а воудколаж ты маешъ воду живъж (68а) (IX); воуд которого (32а), а ты прушто не хотѣл вудпустити довгъ (636) (XI). В УЄ XI появу протези бачимо також у слові *отець*: сь зеведѣом вудцемъ их (31а). Префікс *вуд-* (*вут-*) тепер має значне поширення у середньозакарпатських говірках [1, № 251].

Засвідчено одиничні приклади вживання літери *ю* замість *о* в кількох списках, зокрема, в I (5 випадків), II (1), III (2), IV (1), VI (8), наприклад, ож прюжне слово бжїє повѣдати (1286), хробакюм (365а) (I); кокюл (кукіль) (70а) (III); ωгень. повюд. грωм (1536) (IV); нарюд (190а) (VI). Не виключено, що *ю* позначає звук [ü] як стадію розвитку [о], такі написання відомі, наприклад, у грамотах із с. Одрехови [11, с. 88]. Пам'ятки, в яких є такі приклади, походять з надсянської та лемківської діалектних зон, написані приблизно на межі XVI–XVII ст., це дає підстави Ю. Шевельову датувати появу звука [ü] в Карпатському регіоні кінцем XVI ст. [18, с. 762]. І. Панькевич найстаріший приклад з *ю* датує 1600 р. (Лемківщина) [14, с. 86] і припускає, що паралельне написання у пам'ятках у та *ю* могло відбивати співіснування старого й нового рефлексів в одній говірці [14, с. 94–95] та надсянських [2, с. 223], у минулому – і в північнолемківських говірках [19, с. 20].

Інколи натрапляємо на літеру *ы* в цій позиції. У словах *тылко* і *потым* можна вбачати полонізми, тільки вони є у списках VIII, XI. У кількох УЄ є приклади написання *ы* у формах М. в. одн. прикметників: тои повинности хрстїаньскои. въ который сѧ ωн вставичне кохает (726) (V); в дхж стым (49а), на кождыи бесѣдѣ (193а) (VI) тощо. З одного боку, причиною цих написань могла стати аналогія з формами *стыи*, *кождыи*, але, ймовірно, що це був вплив польської мови – вирівнювання форм місцевого відмінка однини прикметників з орудним [11, с. 88]. Тільки у списку IX бачимо випадок вживання *ы* у відмінковій формі іменника: оучинкы в сѧ его ωтмѣтают (102а). Випадки вживання *ы* засвідчують деякі пам'ятки з Лемківщини (Тростянецьке УЄ, грамоти із с. Одрехови), навіть у Пересопницькому Євангелії є форма *видповѣдаю* [18, с. 565]. Д. Гринчишин *ы* в цій позиції вважав рисою лемківських пам'яток [4, с. 175–176]. Звук [ы] на місці колишнього [о] існував на заході Лемківщини [9, с. 34], тепер є у деяких лемківських говірках на території Словаччини [1, № 53], у надсянських говірках [16, с. 16–17]. Тільки у прийменнику *выд* цей рефлекс виступає і в надборжавських та марамороських говірках [14, с. 93]. У I тричі засвідчено префікс *выт-*: жадной вытповѣди (2726), выткола Єст (2956), выттамты ишла (297а) і один раз він є в IV: без жадной вытповѣди (2086). У Нягівському УЄ найчастіше трапляється *выд*, як і в сучасних марамороських говірках [6, с. 126]. Отже, написання з цим префіксом передають говіркову рису.

Рефлекси звука [е] в новозакритому складі. Процес зміни [е] перед складами, що містили [ъ], почався приблизно в X ст., але в пам'ятках літера *ю* в цій позиції з'являється в XIV ст. у грамотах з Перемищини [18, с. 418]. На період XVI–XVII ст. в українських текстах *ю* вживається на місці *є* перед складом, що колись містив *ъ*, приблизно так само часто, як і *у* на місці *о* [18, с. 562].

Багато УЄ спорадично виявляють написання *ю* в такій позиції: ωт тых лѣкарюв (126а) (I); ям их стерюгль (40а), давала много лѣкарюм, абы єи злѣчили (646), тютку (1686), рюк оу помыслу своем (1586) (VI); телесным очюм (200а) (VIII); оу ωдѣню калѣчюм (207а) (IV); ві шарканюв (317а) (X). Доволі багато таких випадків у списках IX: каменюв малых (246), множество вѣзнов (776), поднюши голос свои (876), а також XI: оу королювствѣѣ (167а), изъ далеких краюв (536) тощо. *Ю* виступає в угорському запозиченні: бетюг (3а) (XI). Д. Гринчишин вважав *ю* в цій позиції рисою пам'яток із Закарпаття та Лемківщини [4, с. 175–176]. Лемківські тексти рано виявляють такі написання – у літописних записках із с. Пітрови з 1560 р. є форма *утюкл* [14, с. 45]. У складах перед *ъ* у грамотах із с. Одрехови *ю* або *у* є після шиплячих та *ц* [11, с. 89–90]. В українських говірках [у] з попереднім м'яким приголосним має ареали на сході і на заході Закарпаття [15, с. 91], цей звук існував у північнолемківських говірках (на півдні ще [і] чи [ü]) [19, с. 18–19; 3, с. 3, 25]. У надсянському говорі на заході [у] та [і] з попереднім м'яким приголосним виступають паралельно [16, с. 16].

Наші тексти можуть виявляти й звук [і], коли в закритому складі перед занепалим *ъ* написаний *ѣ*, найчастіше – у дієслівних формах: вывѣлъ вѣзнѣ из собою (14а), поднѣсь руки свои (14а) (XI); залѣгъ ему дверѣѣ (3186) (X); гнои тѣкль из него (211а) (IX); ωтвѣзь ωт берега (145а) (VIII); и там же лѣг под ωным дровом, оу тѣни (76) (VI); нѣсь обѣд

женцом (816) (III); у повноголосній формі стерѣгы и борониль прибитков своих (876) (V). У багатьох середньоукраїнських пам'ятках, особливо з карпатського та волинського регіонів, ѣ часто з'являється в такій позиції, зокрема в дієслівних формах (такі написання є у самбірських, волинських, лемківських грамотах, Тростянецькому УЄ, Крехівському Апостолі). Ці форми, найімовірніше, відобразили стадію переходу [e] в [i] [18, с. 565–566]. На думку Ю. Шевельова, у Карпатському регіоні (а конкретніше – у бойківських говірках) перехід [e] в [i] відбувся приблизно в середині – наприкінці XVI ст., тоді як, наприклад, у лемківських, надсянських, марамороських пам'ятках такі форми на той час є радше винятковими і постали як наслідок міждіалектних контактів [18, с. 785]. Цікаво, що більшість текстів УЄ містять ѣ у формах дієслів, проте кількість таких написань різна у різних списках. Вони поодинокі в УЄ I, IV, VI, порівняно небагато їх в II; III; VII; X; XI. Часто ѣ трапляється в VIII; IX, отож, можна припускати їхнє бойківське походження (хоча ці тексти і походять з першої половини XVII ст.). Тепер у закарпатських говірках у дієслівних формах є [y] або [ü], а в бойківських та лемківських [i] [1, № 26; 15, с. 52–53], у нижній долині Ужа можлива наявність [y], але в дієслівних формах є [i] [15, с. 91]. На північній Лемківщині існував [y] з попереднім м'яким, проте на сході та півдні був поширений [i] [19, с. 22].

В УЄ так званий новий ѣ здебільшого трапляється у віддієслівних іменниках на зразок бачѣна (2236) (I); розбачѣна (256) (V); ѣдѣна (5а) (XI). У списку X часто бачимо літеру *и* після шиплячого: досѣдчина (121а), нарожина хвого (277а) тощо. Таку форму зафіксовано і в VI (переписувач лемківського походження): дла продлѣжина слова (1156). Написання *и* замість ѣ типове для лемківських пам'яток, зокрема, для Ракошинського збірника [14, с. 70]. У лемківських говірках на місці нового ѣ після шиплячих виступає [ы] ([нарожын'а]) [18, с. 51].

Вияви звука [ы]. Від XIV ст. злиття [ы] та [и] набуло значного поширення у пам'ятках української мови з більшої території України, за винятком текстів, що походять з Карпат [18, с. 536–537]. Ця риса – збереження давнього [ы] – була однією з тих, що відокремили карпатську групу говорів на початку XIV ст. [18, с. 496]. Звук [ы] зберігся на сьогодні переважно у говорах карпатської групи [2, с. 224]: розрізнення [ы] та [и] існує в більшості закарпатських, лемківських, надсянських, деяких бойківських говірках, проте у їх межах уже трапляються випадки змішування звуків [1, № 16, 17, 18; 2, с. 224, 227].

Досліджені списки УЄ іноді доволі сильно різняться щодо вживання літер *ы* та *и* в їх етимологічних позиціях. Це може виявляти територіальні особливості мови писарів, адже, скажімо, випадки сплутування цих літер виказують злиття [ы] та [и] у говірці, а послідовне розрізнення позицій може свідчити про відчуття писарем відмінності між ними. Чітке розрізнення позицій *ы* та *и* є в X (I виняток), нечисленні приклади сплутування *ы* та *и* у списках I, II, III, VI, VIII, XI. При цьому, враховуючи доволі великий обсяг рукописів, не можемо виключати, що ці написання постали чи як помилки, чи під впливом оригіналу. Наприклад, у списку XI сплутування є або в запозичених словах, як-от: оу быблеи (121а), на цвынтари дѣволскум (103а), або в таких, що рідко вживалися в розмовній мові: мымо пошол (112а). У списках VIII, III сплутування помітні переважно в однотипних словах (наприклад, крык, млстина), багато випадків можна кваліфікувати як механічні помилки: мыслы наша (236) (I) тощо. Написання *мыслы*, до речі, могло постати і під впливом форми *помыслы*.

Окрему групу становлять рукописи, де нерозрізнення позицій *ы* та *и* є послідовним. Це, передусім VI, IX, де змішування простакожуємо доволі часто. В VII сплутування послідовні, зокрема часті в закінченнях прикметників, наприклад, *и* иними потребами (155а), в інших словах: гора великим димом курилася (406) тощо, навіть у запозиченому слові *миро*: мыроносиѣ жены (496), мыра (496). У цьому УЄ *и* написана й у префіксі *вы-* (у якому в більшості карпатських говорів [ы] послідовно збережений). Також часті змішування у списку V, там *и* таж виступає у префіксі *вы-*: вивѣл (416), випоустили (35а), маєт быти витао (113а).

Вживання літери ѣ, її ймовірна звукова вартість. Є підстави вважати, що в більшості УЄ літера ѣ позначала звук, близький до [i]. У деяких списках ѣ вжито на місці *и*: обѣда мнѣ (48а) (II); вѣдѣл ям вѣ виденіи (32а) (V); абы побѣли вса дѣти (142а) (VI); у черевѣках (3106) (X) тощо. Більшість списків засвідчують і протилежний процес заміни ѣ літерою *и*: абысмо...стоана на ливици оубѣгли (14а,б), нелицемирную (118а), роздиль (2726), постиль (656) (IX); имили быти постановлены вшистки sprawy (168а) (VII); полипшаимо животѣ своих (996), ани вазѣ!. ани в мирѣ (1056) (VI); в...повитѣ (2966) (I). Вказівки на те, що ѣ позначає [i], відповідають і сучасній діалектній ситуації. Практично в усіх південно-західних діалектах рефлексом цього звука є [i] [1, № 3]. У пам'ятках з території поширення карпатських говірок *i* на місці ѣ засвідчено з XIV ст. [9, с. 44].

Етимологічно правильно ѣ вжито у корені *-сѣд-* (у більшості списків): сѣдѣл (65а) (I); оу вазеню сѣдачого (326) (VI); сѣдимо (33а) (VII) тощо (хоча є і написання з *и*). Слово дитина і похідні також нерідко виступають з ѣ (паралельно з *и*): из дѣтинства (286) (I); дѣтіною (2146) (IX); тѣла дѣтинного (2816) (X) тощо. [i] в цих словах збережений у наддністрянських, бойківських, надсянських, лемківських говірках [1, № 232].

Повноголосні звукосполуки. У текстах УЄ є багато слів без повноголосся, при тому їх походження не завжди однозначне. Безумовно, всі ці лексеми є іншомовними, проте їх

використання у текстах могло підтримувати і місцеве слововживання, адже неповноголосні сполуки (як запозичення із сусідніх східнослов'янських мов) – прикметна риса західноукраїнських діалектів.

Доволі велику групу слів можна кваліфікувати як церковнослов'янізми, наприклад, помажи главою своѣ Слѣшмь (19а), ішаннь златооусть (19б), масти драгои (42а) (НД-77), бремена (2) (АСП-10) тощо. Переважно вони однотипні, повторюються в більшості текстів, хоча в деяких списках, наприклад, ІХ, ІV, X і особливо XI такі лексеми вжито рідко. Притому, скажімо, слова з групою *pa* не обов'язково є болгаризмами, це можуть бути і словакізми: галилеїскую страна (101а) (I), златом і сребром (9а) (II), из оной страны (23а) (IV), иди здравь до дому своего (61а) (VII); крал всего свѣта (351а) (X). У церковнослов'янському походженні деяких із них можна засумніватися, адже в колишніх групах **tort*, **tolt* [a] виступає у лемківських говірках, що межують зі словацькими, у словах на зразок *гафло, здравя, облак, блана, краль* [15, с. 82–83]. Страна – словакізм, що існує на заході та півдні Лемківщини [20, № 233], на південній Лемківщині є і слово *злато* [19, с. 56]. У говірці с. Явірок зафіксовані форми *за пребачыньом, не преїде* [10, с. 127], *влечи, глас* – на північній Лемківщині [3, с. 54–55]. У пам'ятках із Закарпаття з XVII ст. часто вживаним було слово *златий* (насамперед як назва грошової одиниці), а також слова із коренем *злот-*, лексеми *здравя, краль, дрогий* [14, с. 66].

Окрім того, неповноголосні звукосполуки трапляються в західнослов'янських запозиченнях, які наші тексти засвідчують у великій кількості (насамперед це полонізми): аби премешкал оу них (78б), з обох строн Ѡстрыѣ Єст (87а), юж прожне і повѣдати вам (127б), королевство против королевства (128а), пана. албо крола (162б) (I) та ін. Західноукраїнські говірки мають у своєму лексичному фонді чимало запозичень з польської та інших західнослов'янських мов. На Лемківщині частими були слова *през* [20, № 225], *чловек* [20, № 243], [19, с. 30], *злато* [20, № 33], префікс *пре-* замість *пере-* у дієсловах [19, с. 57]. Пор.: ани златом ани срѣбром (77а) (V), христїанскыи чловече (14а) (VII), бы намь престати Ѡт злостїи наших (247б) (IX), напред глѣдайте црства нбсного (245б), коли гь бь на члка немощь препустит (238а) (X), ишоль хс през ерихон (137а) (XI). У лемківському діалекті дуже поширена лексема *зварити* польського походження, її засвідчує список імовірно лемківського походження X: нич не гварачи (311а).

Вживання літер *є* та *о* після *ж, ч, ш*. Перехід [e] в [o] після шиплячих та [й] відбувався непослідовно і мав різну хронологію на українських землях. Як наслідок, у сучасних діалектах спостерігаємо неоднакову дистрибуцію [e] та [o] в цій позиції. Найпослідовніше перехід в [o] відбувся в північноукраїнських діалектах, а південно-західні часто зберігають після шиплячих та [й] колишній [e] [18, с. 196–197]. На думку Ю. Шевельова, для західних протоукраїнських діалектів загалом був властивий звук [e] в цій позиції [18, с. 208]. Це помітно і з пам'яток української мови. Так, у давньоукраїнських послідовно виступає літера *є* (проте потрібно враховувати південнослов'янський вплив). У середньоукраїнському періоді ситуація дещо інша – вживання літери *о* частіше у північноукраїнських, а *є* – в західноукраїнських грамотах (з Перемишля, Львова) [18, 203–204]. І. Панькевич спостеріг, що в говірках Закарпаття у відмінкових формах лабіалізація [e] в XVII ст. вже була завершена, але діалекти зберігали численні локальні відмінності у дистрибуції [o] та [e] [14, с. 71]. Написання типу *на челѣ* у Ракошинському збірнику вчений трактує як вияв лемківського говору. У вкладних із Лемківщини, порівняно з аналогічними пам'ятками зі східного Закарпаття, постійно повторюється слово *жена* [14, с. 71]. Сучасна діалектна ситуація багато в чому відповідає колишній, [e] після шиплячих у словах *шостий, вечори, чорніти* охоплює практично всю територію південно-західних говорів [1, № 38]. [e] після шиплячих лабіалізувався в більшості говірок Закарпаття, окрім верховинських і лемківських, де він ще зберігається у деяких словах [15, с. 31]. Особливо часто [e] в цій позиції є в лемківських говірках – майже всюди на півночі Лемківщини існувала вимова *жена* [19, с. 22–23; 20, № 246], *чело* [19, с. 24; 3, с. 32], хоча поряд були й форми з [o]: *чотири, чотирдесять, чорний* та ін. [19, с. 25].

УЄ виявляють значну непослідовність у написаннях *о* та *є* після шиплячих. Практично в кожному тексті поряд з формами з *є* виступають відповідні з *о*, хоча в більшості УЄ форми з *є* мають перевагу. Наприклад, Ѡ чом (131а), вышол (68а), чого маємо простити (35б), жону (34б) та женѣ (121а), пришел еси (85а), в чем (225а) (I); вечерь (93а) та вечерь (141б) (II); чотыри на десѣт (155б) і Ѡт четьрех краинь свѣта (44б) (IV) тощо. Питання полягає насамперед у тому, які з цих форм є народнорозмовними, а які – вияв книжної традиції. Скажімо, форми на зразок *якож есте слышали вчера* (315б) (АСП-23), *изчернѣл яко дым* (158б) (VI) цілком зіставні з південно-західними діалектними, так само як і слова з *о*: *шолком* (263б) (VIII); *вчиниль чорным*, як головнею (258а) (IX).

Ареали поширення певних лексем та словоформ з [e] в сучасних південно-західних говірках часто мають мозаїчний характер, тому не можемо на основі таких непослідовних написань робити певних висновків про особливості мови переписувачів, хоча вважаємо, що в їхніх говірках уже існувала неусталеність і хитання між [e] та [o] в цій позиції, а перевага написань з *є* могла бути підкріпленою живим мовленням. Сильний церковнослов'янський вплив у будь-якому разі не дозволяє робити певних висновків.

Рефлекси *ъ, ь* з [p] та [л]. В УЄ бачимо дуже багато традиційних написань *ѣ* та *ѵ* з *p* і *l* між двома приголосними – *ѣ* (рідко *ѵ*) переважно написаний у позиції після *p, l*: за врѣх (79а), біете в прѣси (5а) (II); чрѣны брови (196б), роуки вашѣ плъныи крѣви

(80а) (IV); гръла свои давали (11а) (VIII); тръвали (2136) (VI), яко мльнїа (11а) (I); не лъстно (1966) (VIII). І. Панькевич гадав, що процес появи голосного після сонорного відбувся в карпатській групі говорів уже в XII–XIII ст., бо в угорській грамоті XIII ст. є приклад *кирниця* [14, с. 35–36]. Інший погляд висловлює Ю. Шевельов – нові форми з вставним [и] у південно-західному наріччі виникли найраніше в середині XVI ст., при цьому старі форми співіснували з новими, бо їх вживання дуже часте порівняно з іншими українськими землями. Форми з *ри*, *ли* натомість поширювалися зі сходу, їхня частотність збільшувалася поволі [18, с. 592]. Дані УЄ не суперечать цій теорії – у них очевидна перевага традиційних написань, а таку велику їх кількість не можна пояснювати лише традицією, адже щодо інших фонетичних ознак традиційні написання не є настільки послідовними. Не виключаємо, що ця правописна риса відображає специфічну вимову сполук [р], [л] з колишніми *ѣ* та *ѵ*, яка на той час відзначала південно-західне наріччя чи принаймні його західні терени.

Деякі тексти виявляють написання, що їх можна кваліфікувати як вияв діалектних ознак. У декількох УЄ є слово *бервено*: бервена (171а) (I); не видиш бервена (986) (IV). Вимова типу *бервено*, *кервавий*, *керниця* є в деяких закарпатських говірках [12, с. 126]. Сполука [ер] властива у цій позиції й галицько-буковинській групі говорів (вимова типу *керниця*) [2, с. 218].

Інші цікаві приклади – вияв колишньої сполуки **trət* як *trut*. Така риса загалом характеризує карпатські говірки [1, № 69–70; 15, с. 33]. Хоча, наприклад, Д. Гринчишин трактує сполуки *ри*, *ли* як рису пам'яток із Наддністрянщини [4, с. 178]. В УЄ трапилися такі написання: дръва (52а) (I); стичен брывами (198а) (V); на дрывѣх (716) (VIII); дръва (30а) (XI). З літерою *и*: ани приателѣ albo кривныи! Его (1406) (II). Форму *бриви* засвідчено на сході галицької Лемківщини [19, с. 51]. У списку XI знаходимо такі форми слова *кров*: изъ рукъ ваших. кирве их буду искати (85а), муслъ бы сам оувес покирваввити (986). Рефлекс, типовий для лемківських говірок, засвідчено у списку X: в... неѣтырвалых! свѣцкыхъ и лакомыхъ рѣчех (138а), так сѣт тырвалыи (2356). Також у списку VI (переписувач лемківського походження) є сумнівний приклад которыи грѣх длъго тырвал (286), де *р* над рядком після *ы*. Д. Гринчишин рефлекс *ыр* вважає рисою пам'яток із Закарпаття [4, с. 175]. На Лемківщині переважно існує саме вимова [ыр] у відповідних словах, наприклад, *дырва* (рідко *дрыва*) [20, № 167], *гырмит*, *гыртань*, *хырбет* [19, с. 51]. Однак слово *тырваті* З. Штібер виявив лише в одному селі галицької Лемківщини [19, с. 51]. Слова *гырмит*, *кырниця*, *кырвавий* поширені також і в середньозакарпатських говірках [15, с. 160]. Типовий для лемківських говірок рефлекс [ыл] засвідчує список НД-397: не кылнѣтеса именем бжїим (307а) [пор. 15, с. 163]. Те саме слово з *-ил-* є ще у двох списках: не во лжж килниса (3486) (I); тым бо языкомъ хвалимо ба, и тым же кильнемо чки (566) (VI).

Слово *яблыко* трапилося кілька разів у списку XI: идат яблыка незрѣлыи (106), яблычко (139а), яблыка розмаитыи (1726) (XI). Загалом така форма властива закарпатським говіркам [14, с. 162–163]. У лемківських та багатьох південно-західних є його відповідник *япко* [1, № 67; 19, с. 51]. Слово *ябко* містять і кілька наших списків: але і сам поздрѣл на древо. и оузрѣл на нем ѡное вдѣчноое ябко (1356) – УЄ, імовірно, лемківського походження (VI); снове ... ядат ябка трѣпкыи, а ѡцѣмъ ѡскомины чинатъса (726) (IX); ябка грѣкыи (546) (VIII).

Наближення [о] та [у]. Тексти УЄ періодично засвідчують випадки використання літери у на місці о. Викликає сумнів, чи можуть такі написання бути виявом укання – наближення ненаголошеного [о] до [у], що поширене у південно-західній групі говірок, адже, по-перше, більшість текстів карпатського походження, а карпатським говіркам укання не властиве, а по-друге, іноді у виявляється у наголошеній позиції, що також нетипово для цього фонетичного явища. Можна припускати, що це вияви іншої фонетичної риси, яка існує в карпатській групі говорів, – звуженої вимови [о] ([ô]). Звуження [о] в карпатських говірках настає у складах перед [у], [ў], [і], перед м'яким приголосним та через вокальну гармонію (навіть якщо між звуженими [ô] ще є склад), може відбуватися і в позиції під наголосом [2, с. 224; 9, с. 59–60]. Подекуди в говірках Закарпаття звуження таке сильне, що звук наближається до [у] [15, с. 102]. Тенденція до звуження більше виявляється у ненаголошеній позиції, а також перед занепалими *ѣ* та *ѵ* [6, с. 56–57]. Це явище подекуди існувало в таких позиціях і на Лемківщині [19, с. 38], хоч його немає на більшій її частині (переважно із заходу) [18, с. 660]. Є свідчення вимови [ô] в угорських текстах XIV–XV ст. [18]. І. Панькевич початок звуження [о] датує добою XIV–XVI ст. [14, с. 46], проте вчений вважав, що воно не відображене в пам'ятках [14, с. 95–96]. На думку Ю. Шевельова, [ф] та [к] в бойківських говірках мали б існувати в середині XVI ст. найпізніше, а згодом поширитися південніше [18, с. 672]. Причина нечастих виявів звужених звуків – у недосконалості правопису, що не міг їх адекватно передати, вони, на думку Ю. Шевельова, трапляються лише з XVII ст. [18, с. 671]. Дані УЄ розширюють цю інформацію.

Більшість прикладів вживання у на місці о в УЄ відповідає позиції, у якій може виявлятися звук [ô], наприклад, кѣ сѣлоуанн (1586), поживати тѣлоу и кров (316) (I); поступивши ѡттоула іс (73а), два ѡкруха хлѣба (213а) (II); абы не рузамѣли так ѡ нем (25а), двуистуж възаль блгдтъ (1266) (V); жоуну (1156) (VIII); стрѣли неспрїазныа, и оугнистыи (168а) (X); врата адова не оудолѣют ти (406) (VIII). Часто у є в позиції під наголосом: не мугут (156) (VI); не влужоу роуку своєї в знакы ребра его (56а), ѡтвалил камен ѡт дверїи грубоу его (44а) (IX) тощо. У багатьох списках у виявляється в закінченні О. в. однини жіночого

роду (іноді наголошеному): млстинежи млитвуж (107а) (III); дороги тои. ктороую быхмо мѣли прійти до црѣства нбснаго (87а) (IV); за его стую млстію (54а) (VI); съ вѣрож правдивоуж (121а) (VIII). Незалежні від наголосу випадки змішування у з о засвідчені у грамотах із с. Одрехови [11, с. 98–99]. Написання типу *нашуму, вѣрую, котрму*, що доволі часті в Нягівському УЄ, Л. Деже вважає саме виявами [ǫ] [6, с. 126].

Щоправда, є і випадки, коли позиція не відповідає можливому [ǫ], наприклад, мѣсту гроба тѣло своє носил (2136) (IX). У прикладах на зразок *тых трудоватых оуздоровиль* (127а), *оубогатит* (866) (XI) могло відбутися змішування префіксів *о-* та *у-*. Слово *посух* могло постати через неправильну етимологію (від сухий): оудариль шнымъ же посоухом в море (266). Певних випадків написання у замість *о* немає у списку VII.

Наближення ненаголошених [е] та [и]. У текстах УЄ подекуди спостерігаємо змішування літер *е* та *и*. Ці випадки нечисленні, проте трапляються практично в кожному списку. Частіше виступає *и* в позиції *е*, зокрема, в ненаголошеній позиції: чотири мѣжеви (19а), абы могль быти вѣдин (2046) (I); ѡ умерших не скорбити а ни плачеса (136а) (VII); ѡбито чирвоным чимь (191а) (VIII) та ін. Наближення ненаголошених [и] та [е] властиве більшості південно-західних діалектів, але для карпатських воно здебільшого нехарактерне. Зближення [е] та [и] могло відбутися на території від Буковини до Сяну (омінаючи Карпати) наприкінці XIV ст. [18, с. 670]. У карпатських говірках натомість існує подібне явище – звуження [е], яке настає перед наступним м'яким приголосним, а також перед наступним складом з [ѣ] внаслідок дії вокальної гармонії [2, с. 224; 9, с. 52–54]. Воно властиве практично всьому масивові карпатських говірок, окрім західних лемківських. І. Панькевич датував появу цього явища приблизно XIV–XVI ст. [14, с. 46]. Його виявляють пам'ятки з карпатської території, а саме з XVIII ст. (Углянського УЄ та ін.): *дивять, ищи* [14, с. 72]. Незалежні від наголосу випадки змішування *е* з *и* засвідчені у грамотах з Одрехови [11, с. 98–99]. Зазначимо, що сплутування літер *е* та *и* трапляється в багатьох давніх текстах, при тому його трактування залежить здебільшого від території походження пам'ятки. Так, наявність *и* та *і* на місці ненаголошеного [е] Д. Гринчишин вважає наддністрянською рисою, виявленою в давніх текстах (чирвоный, полтрита, міні) [4, с. 177]. Л. Деже стверджує, що тенденція до звуження [е] в карпатській групі говорів може виявлятися навіть у ненаголошеній позиції незалежно від звукового оточення [6, с. 56]. Вияви [к], отже, можна вбачати і в деяких наведених вище прикладах з наших пам'яток. При тому деякі списки УЄ містять приклади заміни *е* на *и* і в позиції перед м'яким приголосним, що й поготів може бути виявом карпатського [ѣ]: вѣ ...дисати лѣтех (199а) (II); избавитилю (1446) (III); у яскравому діалектизмі ѡт кѣторого мѣсц было повтрита милѣ (266) (VIII) (форма пувтрита є і в грамотах з Одрехови [11, с. 102]); особливо багато таких прикладів у списку XI: ходѣчи завсе помижи ворогы свои: помижи иншии языки невѣрнии (29а), ледвы са Единъ знайшол (1286), избавитиль (1416), оуойдут мижи вас овкы (66а), не приали ха. али еше просили, абы шѣйшоль (436) та ін. Також звуження може передавати і написання слова *еще* як *ищи*: ищи не пришол твої час (208а) (I); ищи покож оужи (139а) (II); ищи жадного притискоу на нѣ нѣмашь (125–126) (IV) й ін. Форма *ищи* звична у закарпатських бойківських та лемківських [3, с. 34] говірок. І. Панькевич вважав написання *ищи* діалектним, бо в цьому слові кінцевий [е] звукується під впливом м'якості [шч] [14, с. 79].

Наближення [и] до [е] трапляється значно рідше, переважно це також ненаголошена позиція: ѡт назарета галелейскаго (1966), лєгѣшн – лєгеонов (131а) (II); не хотѣт нечог мыслити (146а), чемовж так же са трошете (78а) (III); то его бѣ навежаєт оупадком яковымъ (137а) (IX); меже нами (93а) (XI). Є лише один випадок написання *е* замість *и* під наголосом: каждое црство вѣ собѣ растрѣгнено моусит быти и знещено! (726) (V), проте тут очевидна можливість описки.

[о]/[е] після [й] на початку слів. Занепад [й] на початку слів і перехід [е] в [о] відбувся у праслов'янську добу, завершення процесу датують приблизно кінцем XI ст. [18, с. 221]. Цей перехід, властивий більшості українських говорів, засвідчений у пам'ятках української мови з XI ст. [8, с. 55].

Серед досліджених два списки УЄ взагалі не виявляють зміни початкового [йе] на [о] (I, X). В інших текстах є по декілька написань з *о* в цій позиції, найбільше в XI (понад 10). Переважно початкова *о* виступає у словах *один, одно, однак*: кдыж тут иныи не мовит. одно сам хс (7а) (II), еслиж вы не ѡтпустите ѡдин другому сѣргѣшенѣа их (66) (VI), нѣ ѡдин ...розоум (926) (IX) тощо. Часто видно, що писарі сплутують слова *один* і *един*, у чому виявляється вплив живого мовлення: ѡдино! боудет любити (78а) (V). В УЄ VIII та IX засвідчено слово *озеро*: тоє то ѡзеро (1676) (VIII). Слово *озеро* в закарпатських і лемківських говірках рідковживане, і його постання, ймовірно, відбулося під впливом церковної літератури [15, с. 105; 19, с. 27–28]. У трьох списках літера *о* є у слові *опитемѣж!* (116а) (II) (також в III, V), яке походить з грецької і має початковий [е]. Проте в більшості випадків бачимо написання з *е*, зокрема, в числівнику *один* і похідних, у займенникових формах *его, ему*, слові *елень*: стадо *еленей* (226а) (VIII); скочит хромый яко *елень* (296) (II). Це не суперечить західноукраїнському говірковому мовленню, адже в більшості південно-західних діалектів у слові *один* (*еден*) у відмінкових формах займенника він початковий [йе] зберігається. Це стосується також карпатської групи говорів. Слово *елень* було відоме і в західнолемківських говірках [20, № 131; 3, с. 32]. Один з [йе] переважно вживається в говірках Закарпаття аж до Марамо-

роша, але і поряд з *оден* [15, с. 104–105]. 3-поміж західноукраїнських писемних пам'яток початкова *є* послідовно вжита, зокрема, у грамотах із с. Одрехови [11, с. 94]. Отже, таке співіснування форм з *є* та *о* в текстах УЄ відповідає діалектному мовленню західноукраїнської території.

[о] перед складом з наголошеним [а]. Тексти УЄ послідовно виявляють [о] у словах на зразок богачеве (66а) (I); оучинили гораздь (11а) (НД-77); збогатити дѣти свои (193б) (II); горачеж вѣрож (47а) (III); въ смолоу горачоуж (238б) (VIII) тощо, такі форми є практично в усіх досліджених списках. [о] в цій позиції зберігає більшість південно-західних діалектів, особливо послідовно це явище виявлене у карпатських говірках [1, № 59]. Зміна [о] на [а] в такій позиції почалася на півночі України, а південно-західних діалектів вона майже не заторкнула [18, с. 645–646]. Написання з *а* засвідчили лише два списки (обидва у слові *гаразд*): гараздь ѡтповѣдуєть законник ху (40б) (IX); гараздь! самати (182б) (II). При тому зараз ареал поширення цього слова з [о] займає територію більшості карпатських говірок [1, № 59]. Не виявом акання, а церковнослов'янізмом є, наприклад, таке написання, як манастыр, або клаштор (262б) (I). Манастир – запозичення з грецької за посередництвом церковнослов'янської [18, с. 649], хоча така форма існує в деяких середньозакарпатських говірках [12, с. 117], проте вона могла проникнути в діалект із церковної вимови або ж появу в говірках таких форм могла викликати тенденція до вокальної гармонії, яка властива карпатським говіркам.

[ы] на межі кореня і префікса. У текстах УЄ широко відображений перехід колишнього префіксального [ѣ] з кореневим [и] в [ы]: котрыи сѧ зышли били (18а), ѡбыйдеме (34а) (XI); нехай бы сѧ розышли народи до ѡколичныхъ сель (69а) (VI); его зымовал великій страх (32б) (II) тощо. У цій позиції *ы* може з'являтися і на межі з прийменником: и зыншими богачи веселилсѧ (148а) (III). У мові УЄ *ы* трапляється й після префікса *об-*: ѡбырвал на нюм гуню хвитаючи его (35б), ѡбызрѣлсѧ на Єи воланѧ (92а) (VII); погане сѧ в тым кохали. иж бы на ѡтпустъ обыжралсѧ (256б) (IX); ѡт народа ѡбыбраный (170а) (XI); після *роз-*: розызнати (41б), розыслал до нас апслы свои (41б) (III). Це явище відоме в українських пам'ятках XI–XIV ст., а тепер його зберігають говірки Закарпаття [15, с. 14]. Форми *зышло*, *обыими* з Ужгородського півуставу відповідають нинішнім закарпатським говорам [14, с. 48]. [ы] в коренях поширений переважно там, де загалом існує звук [ы] [15, с. 66]. Схоже явище є в надсянському говорі: *вубыйдут*, *надыйдут*, *рузыбраті* [16, с. 17]. Такі форми відомі у лемківських говірках [10, с. 115; 3, с. 45]. [ы] в цій позиції виник на початку XIV ст., він став своєрідним сполучним елементом між префіксом та коренем, і це явище надалі доволі послідовно зберегли певні діалекти української мови, навіть у тих префіксах, де *ѣ* не було взагалі (*з-*, *роз-*, *без-*), *ы* (*и*) в цій позиції засвідчені в пам'ятках з різних українських земель [18, с. 355–356]. Багато прикладів цього явища містить Нягівське УЄ (зышовъ, увыйти; після префікса *об-*: обыдраны, обыпють ся тощо) [6, с. 127]. Тобто такі написання виникли на діалектному ґрунті.

Перезвук [а] після м'якого приголосного в [е]. Перезвук [а] в [е] після м'якого приголосного, як припускає Ю. Шевельов, виник у західноукраїнських діалектах приблизно наприкінці XIV – на початку XV ст. [18, с. 694]. Форми з перезвуком засвідчено вже в молдовських грамотах, їх кількість зростає з XVI ст. Такі приклади є навіть у лемківських пам'ятках, що можна пояснити міграцією писарів [18, с. 694]. Серед сучасних українських діалектів [а] будь-якого походження після м'яких і шиплячих має перезвук з [е], [и], [і] у галицько-буковинській групі говорів [2, с. 218], у тому числі у надсянських [16, с. 17]; він трапляється й у говірках, що перехідні від бойківських до наддністрянських [1, № 40–41].

Випадки ймовірного перезвуку [а] – [е] ([і]) виявляють практично всі списки УЄ. Це явище можна припускати за написанням на місці преіотованого [а] літер *є* чи *ѣ* (рідко *и*) замість *ѧ*. Проте не кожен такий випадок варто трактувати як вису цього фонетичного явища. Зазначимо, що вживання *є* після шиплячих Д. Гринчишин вважає рисою наддністрянських пам'яток, так само, як і літери *є* та *і* на місці давнього [е] [4, с. 177]. Написань з *є* у відповідній позиції немає в I, IV, VII. Чотири списки (II, III, V, VIII) подають випадки вживання *є* в корені *-одег-*, проте в ньому [е] може бути етимологічним: приодегни Єго (5б), одегнули есте мене (7а) (II). Ті самі УЄ виявляють *є* в займеннику вшелекий: вшелекому грѣхѣ (18а), вшелекихъ злостій (78б) (VIII) поряд із формами з *ѧ*. Декілька разів засвідчено *є* на місці колишнього [е], при тому, наприклад, у випадку *възлегли сѧ авраамом* (86а) (VIII) можна вбачати церковнослов'янїзм, як і в прикладах *три светїи оу постасїи(!)* (45б) (VI), *посвещающаго* (45а), а у випадках долегливости (274а) (X); *тресенїе землѣ* (31б) (III); *неправеднымъ збиранем!* (136а) (XI); не толко до везенїа. але и на сѣмртъ (32а) (II) – це явні полонізми. Знову ж таки, ці приклади нечисленні, їх вживання непослідовне. Написання *є* після [ч] (колись або все ще м'якого в говірці переписувача) також частково можна пояснити польським впливом: *над вшистки очѣстники твои* (114а) (II); *сталосѧ дочеснои неволѣ* (157АаБ) (VI); *о нещесливый богачу* (104а) (XI). Діалектологи відзначали випадки вживання [е] у слові *щестя* в лемківських говірках [10, с. 114; 3, с. 40], при тому З. Штібер зазначає, що це безсумнівний полонїзм, а загалом такі зміни є у східній Лемківщині, ближче до надсянських говірок [19, с. 16–17]. І. Панькевич зазначає, що в закарпатських говірках подекуди поширений рефлекс старого *є* як [е]: *говедо*, *щестя*, *двацет* (у пам'ятках це відбито з початку XVIII ст.), такий рефлекс є і у словацьких діалектах [14,

с. 65]. На цьому випадки написання *є* замість *ѣ* вичерпуються, і жоден з них переконливо не свідчить про наявність перезвуку в говірці переписувачів УЄ.

Практично в усіх УЄ є принаймні кілька випадків вживання на місці *ѣ* букви *ѣ*. Таке використання *ѣ* характерне для церковнослов'янських текстів, писарі могли писати так, копіюючи оригінал, або ж зі стилістичною метою, тим більше, що переважно такі написання вжиті в уривках, де домінує церковнослов'янська мовна стихія. Всього по кілька таких прикладів, явних церковнослов'янізмів, є у списках IV, VI, VII, IX. Дещо особно в цьому плані стоять УЄ II, III та V, а також VIII, де *ѣ* замість *ѣ* вжито доволі часто. Окрім того, деякі форми виявляють значну подібність з діалектними, у яких є перезвук [a] – [e] ([i]), наприклад, *тѣготѣ грѣх наших* (145а), і ці не *вѣдаєтє вы иж кнѣзи над людьми своими панужт* (24а) (II); на памѣти (7а), памѣтаймо на тот ѡстаточный сѣд ѡбжій (7а), аггль ѡбжій на каждое лѣто стѣповал въ ѡнуж сажѣвкѣ (50б) (V). Хоча нерідко і в цих списках такі написання виступають у церковнослов'янських уривках: *ѡт всѣкаго зла* (25б), в неприязи бѣше межи собож (34а) (II); *дѣв вас упокорихсѣ* (18а) (III); *миръ оуставлѣж* (42а), *въсѣкоу ѣзю!* (98а), *по морѣ ходѣща* (106а), *ѡт ха избавитель ѣ ншег* (12б) (VIII) тощо. Припущення, що ці написання засвідчують перехід [a] після м'яких приголосних в [e], не є доволі переконливими, зокрема, тому що це все-таки могли бути церковнослов'янізми, такі випадки, хоч і менш численні, є і в інших УЄ. Крім того, три з чотирьох УЄ, найімовірніше, переписала одна людина, для якої таке вживання *ѣ* могло бути своєрідною звичкою (як, зрештою, і для автора VIII). Отже, можна говорити, що випадків перезвуку [a] після м'яких приголосних в [e] чи [i] наші пам'ятки не виявляють, хоча щодо чотирьох УЄ такої можливості не можна категорично відкидати.

Відзначимо ще приклади вживання *ѣ* у дієслівних формах, що можуть вказувати на говіркове явище. Відомо, що в деяких середньозакарпатських та бойківських говірках у певних дієсловах є чергування типу *запѣрѣчи – запѣрѣгати, тягнути – тѣгати*, що утворює видові пари дієслів, або ж там просто існують паралельні форми (наприклад, *леґати і ліґати*) [13, с. 79]. Подібні дієслівні форми містять і наші пам'ятки. По одному випадку є в таких списках: *вставаючи и лѣґаючи* (327б) (I); *вставаючи и лѣґаючи* (179б) (IV); почали єго *налѣґати* або *гнєсти* (222б) (IX). По декілька випадків: тьи слова ни на кого иншого не стѣґаютьсѣ (60б), нехай стѣґает язык свои ѡт зла (222а) (X); двом оучником подлѣґати (36б), а також неґай твердым лѣґанієм карет ...тѣло свое (140а) (XI). При цьому це єдині приклади вживання *ѣ* на місці *ѣ* у цих двох УЄ, які відзначаються своєю близькістю до народної мови. *ѣ* у дієслівних формах є і в УЄ II, III, V, VIII.

И на початку слів. У текстах УЄ є багато прикладів збереження початкового [i] ([и]) на початку слів (переважно у слові *игла* й похідних, а також *игра, искра*): *иглѣное оухо* (244б) (I); *иглѣнѣ оуши* (103а) (II); *ѡт малои искры* (199б) (IV); *игленѣ оуши* (108а) (V); *через иглинное оушко проити* (163а) (IX); *игленое оухо* (196б) (VIII); *играючи* (58б), на *игри! яковыи* (107б) (IX); *играющим* (111а), на *играх* (166б), *искры* (168б) (XI). Збереження початкового [i] в словах типу *іґрати (играти), іґла* – типова риса говорів Закарпаття [15, с. 45], зокрема середньозакарпатських, частково бойківських, лемківських [1, № 23].

Приставний [i]. *И* з'являється перед групою приголосних на початку слова у більшості списків УЄ (окрім I, X, VI, III): *каждый члквкѣ илжет* (113а), *довго иждет покалнѣ его* (119а) (XI); *заґрадили оуста ильвом* (100а) (II); *ирцѣте соуду правды* (176б), *моусишь сѣ вшиток темный истати* (62б) (IV); *ілжеж* (65б) (V); *поуститьсѣ на имѣ бжїє илґати* (39б) (IX) та ін. З XIV ст. вживання приставної *и* перед початковим складом з сонорним дуже часте, причому в пам'ятках із різних територій. XV–XVI ст. – час активного впровадження приставних голосних перед групами з [p], [л] і [м] [18, с. 586–587]. Приставний [и] часто відбивали пам'ятки української мови. Наприклад, у Нягівському УЄ: *ирѣтами, иждавь, икѣ/ико* [6, с. 128]. Новий [i] перед групами приголосних тепер більше характерний для карпатських говірок, більшості південно-західних діалектів він не властивий або ж має факультативний характер [1, № 23].

Прийменники і префікси *з-*, *с-* часто пишуться з приставною *и*: *ис поґань из невѣрных* (327а), *исхопилсѣ ѡнѣи мртвыи* (188а) (I); *ведлуг євґліи тои исправовати* (83а), *не могла сѣ исхилити* (120а) (VI); *ис камене* (3а) (VII); *кто сѣть и избирает нбсноуж маѣтность* (8б), *оумѣтоует єго въ огнь и въ воду иж бы єг изгубиль* (20а) (VIII); *крохоток истоу (!) своего* (216а) (IX); *Єсли мене шукати будете...то изнайдете мене* (148а) (X); *дасть кому исхочетъ* (136а) (XI). Такі написання, особливо зважаючи на їх значну кількість, можна поставити у зв'язок з говірковим мовленням, адже прийменники і префікси *з-*, *с-* звучать саме так у більшості карпатських говірок [15, с. 45].

[у] в корені *-глуб-*. В УЄ в корені *-глуб-* послідовно виступає звук [у], а це збігається із вимовою, що існує в деяких західноукраїнських діалектах. Наприклад, вимова *глубокий* зафіксована в північнолемківських говірках [3, с. 42; 19, с. 52], є у середньозакарпатських говірках [12, с. 122]. Єдиний виняток засвідчено у списку I (1588), де це слово написано з *ви*: *искал глыбоко барзо* (269б). Перші фіксації *ви/и* в цьому корені Ю. Шевельов датує серединою XVII ст. (пам'ятки з Київщини й Чернігівщини), пояснюючи їх впливом білоруського правопису, і припускає, що цей корінь міг у праслов'янській мові існувати з діалектними

відмінностями (мати чи не мати носового компонента) [18, с. 597]. Проте дані УЄ можуть спростувати цю теорію.

Гармонія голосних. УЄ містять декілька написань, що можуть виявляти явище вокальної гармонії. Це, зокрема: в коупели соулоуамстѣи (56а) (НД-77), бѣтъжному (1156) (XI); можливо, жодовским языком (136), люду жодовскому (136) (VII). Звичайно, можна припускати і помилку під впливом сусідніх літер. Зауважимо, що вокальна гармонія загалом характерна для карпатської групи говорів. Асиміляція [и] до [і] перед складом з [і] існує в говірках Закарпаття на схід від Ужа, у пам'ятках вона засвідчена з XVII ст. [18, с. 847].

У багатьох списках УЄ можна простежити закономірність вияву діалектних ознак, які вказують на певні говори української мови. Так, на підставі виділених рис у системі вокалізму серед розглянутих УЄ можна виокремити ті, що, ймовірно, створені на Лемківщині – це X та VI (переписувач лемківського походження), а також з Лемківщини чи із зони лемківського та надсянського діалектного суміжжя, ймовірно, походить список I. За виявом говіркових ознак виділяється текст XI, у ньому домінують риси середньокарпатських говірок. Тексти VIII та IX також доречно пов'язати з Карпатським регіоном (можливо, Бойківщиною). У списках II, III, V є деякі карпатські ознаки, але можна припускати й ті, що цим говіркам не властиві. Порівняно “нейтральні” списки IV, VII, останній, можливо, не походить з карпатської діалектної зони.

Вивчення значної кількості УЄ з погляду історичної діалектології відкриває перспективу для дослідження особливостей формування південно-західних діалектів української мови, зокрема карпатських, дає змогу виявити наявність і поширення тих чи тих діалектних рис у часовому зрізі, з якого походять пам'ятки. Окрім того, на підставі наявності вузьколокальних мовних особливостей в текстах УЄ можна, застосувавши лінгвогеографічні методи, локалізувати рукопис, з'ясувати походження його автора чи переписувача.

Література

1. Атлас української мови : у 3 т. — Т. II: Волинь, Наддністрянщина, Закарпаття і суміжні землі / ред. Я. Закревська. — К. : Наукова думка, 1988. — 520 с.
2. Бевзенко С. Українська діалектологія / С. П. Бевзенко. — К. : Вища школа, 1980. — 246 с.
3. Верхратський І. Про говор галицьких лемків / Іван Верхратський // Збірник філологічної секції Наукового товариства ім. Т. Шевченка. — Т. 5. — Львів, 1902. — 489 с.
4. Гринчишин Д. Писемні пам'ятки XVI–п. п. XVII ст. як джерело вивчення українських діалектів / Дмитро Гринчишин // Сучасні проблеми мовознавства та літературознавства. Міжнародна конференція на честь 80-річчя проф. Йосипа Дзендзелівського : зб. наук. праць — Ужгород, 2001. — Вип. 4. — С. 175–181.
5. Добосевич У. Українська мова в учительному Євангелії середини XVII століття / Уляна Добосевич // Діалектологічні студії. Мова в часі і просторі / відп. ред. П. Гриценко, Н. Хобзей. — Львів : Інститут українознавства ім. І. Крип'якевича НАНУ, 2003. — С. 45–63.
6. Дژه Л. Очерки по истории закарпатских говоров / Ласло Дژه. — Будапешт, 1967. — 306 с.
7. Жилко Ф. Нариси з діалектології української мови / Ф. Т. Жилко. — К. : Радянська школа, 1966. — 215 с.
8. Жовтобрюх М. А. Історична граматики української мови / М. А. Жовтобрюх, О. Т. Волох, С. П. Самійленко, І. І. Слинько. — К. : Вища школа, 1980. — 320 с.
9. Залеський А. М. Вокалізм південно-західних говорів української мови / А. М. Залеський. — К. : Наукова думка, 1973. — 156 с.
10. Зілинський І. Лемківська говірка села Явірков // Lud słowiński. — Kraków, 1934. — Т. III. — З. 2. — С. 18–43.
11. Керницький І. Фонетичні особливості вийтівських книг XVI–XVII ст. с. Одрехови у порівнянні з сучасними лемківськими говорами / І. Керницький // Дослідження і матеріали з української мови. — К., 1961. — Т. 4. — С. 83–106.
12. Лизанець П. М. Система голосних в українських південно-карпатських говірках Затисся Виноградівського району / П. Лизанець // Наук. записки Ужгородського держ. ун-ту. — Ужгород, 1957. — Т. 26 : Діалектологічний збірник. — Вип. 2. — С. 115–134.
13. Пагіря І. Д. Система голосних у говірках північно-західної Мукачівщини / І. Д. Пагіря // Наук. записки Ужгородського ун-ту. — Ужгород, 1957. — Т. 26. — Вип. 2. — С. 77–92.
14. Панькевич І. Нарис історії українських Закарпатських говорів. Частина перша : Фонетика / Іван Панькевич. — Прага, 1958. — 132 с.
15. Панькевич І. Українські говори підкарпатської Русі і сумежних областей. Частина I. Звучня і морфологія / Др. Іван Панькевич. — Прага, 1938.
16. Пшепюрська М. Надсянський говір / Марія Пшепюрська // Праці українського наукового інституту. — Т. XLIV. — Кн. 7. — Варшава, 1938. — 88 с. — (Серія “Філологічна”).
17. Чуба Г. Українські рукописні учительні Євангелія. Дослідження, каталог, описи / Галина Чуба. — К.; Львів : Свічадо, 2011. — 224 с.
18. Шевельов Ю. Історична фонологія української мови / Юрій Шевельов. — Харків : Акта, 2002. — 1054 с.
19. Stieber Z. Dialekt Łemków. Fonetyka I fonologia / Z. Stieber. — Wrocław, 1982. — 113 s.
20. Stieber Z. Atlas językowy dawnej Łemkowszczyzny / Zdzisław Stieber. — Łódź, 1956–1962. — Z. 1–6.

Джерела

- I – УЄ 1588 р., ф. 2 (Нар. дому), № 379.
 II – УЄ кін. XVI – поч. XVII ст., ф. 77 (А. С. Петруш.), оп. 1, № 31.
 III – УЄ кін. XVI – поч. XVII ст., ф. 77 (А. С. Петруш.), оп. 1, № 77.
 IV – УЄ кін. XVI – поч. XVII ст., ф. 1 (НТШ), оп. 1, № 91.
 V – УЄ кін. XVI – поч. XVII ст., ф. 77 (А. С. Петруш.), оп. 1, № 78.
 VI – УЄ 1635 р., ф. 2 (Нар. дому), № 62.

- VII – УЄ бл. 1640 р., ф. 1 (НТШ), оп. 1, № 236.
 VIII – УЄ 1641 р., ф. 77 (А. С. Петруш.), оп. 1, № 32.
 IX – УЄ першої чв. XVII ст., ф. 2 (Нар. дому), № 31.
 X – УЄ другої чв. XVII ст., ф. 1 (НТШ), оп. 1, № 397.
 XI – УЄ 1668 р., ф. 1 (НТШ), оп. 1, № 234.

The article presents an analysis of dialect phonetic features detected in eleven copies of Ukrainian handwritten didactic Gospels of XVI–XVII centuries. The existence of such features in modern Ukrainian dialects is indicated. The studied texts reveal different quantity of vernacularisms. An attempt was made to localize some of the manuscripts. In some of the didactic Gospels vernacular elements indicate the place from which comes the text.

Key words: *historical Dialectology, Phonetics of Dialects, didactic Gospels.*